

DOI 10.31909/26168820.2018-(38)-14

УДК 811.161

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ КОНЦЕПТИ В ДІАЛЕКТНИХ ТА ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ

І. Циганок

кандидат філологічних наук, доцент,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет

В статті зроблено спробу аргументувати диференціацію емпіричних та культурологічних концептів, використовуючи як лінійні діалектні тексти, так і художні. Будь-який номен прямого денотативного значення від початку свого функціонування в мові поза межами культурологічних, релігійних контекстів можна вважати примітивним концептом. Виконуючи символічну функцію в обрядах, історії культури, релігії, він набуває культурного значення. В художньому тексті концепт набуває виняткової образності завдяки полісемії.

Ключові слова: емпіричні та культурологічні концепти, лінгвоконцептологія, лінійний діалектний текст, контекстема, лейтмотив.

Лінгвоконцептологія як сучасна мовознавча наука набула широкого визнання на початку ХХІ ст. у зв'язку зі зміною парадигми філологічних знань. Завдяки активним науковим пошукам вона репрезентована на сьогодні значним спектром таких дослідницьких напрямів, як етнолінгвоконцептологія (Ю. Степанов [1], В. Карасик, Г. Слишкін [2], В. Жайворонок [3], О. Селіванова [4]); порівняльна етнолінгвоконцептологія (А. Вежбицька [5]); художня лінгвоконцептологія (С. Єрмоленко [6], Н. Сологуб [7], Л. Кравець [8]); когнітивна діалектологія (Н. Руснак [9]) та ін.

Об'єктом вивчення цієї лінгвістичної галузі є концепти, під котрими розуміють «одиниці етнокультурної інформації, що відображають світ національного світосприйняття предметів і понять, позначених мовою» [10, с. 23]. Д. Лихачов пов'язував зміст концепту з національно-культурним досвідом людини: «Концепт є результатом зіткнення словникового значення з власним і народним досвідом людини», – писав учений [11, с. 281]. На думку Л. Кравець, поняття слід тлумачити як «результат пізнання навколишнього світу людиною, цілісне ідеальне утворення, що відображає багатовіковий досвід і специфіку національної культури. Вони виступають у ролі своєрідних культурних кодів певної нації, котрі передаються від покоління до покоління і засвоюються разом із мовою. Вони і є основою культурної комунікації» [8, с. 192].

У зв'язку з цим постає питання: на якому етапі функціонування слово можна вважати концептом? Щоб дати відповідь, джерельною базою для дослідження обираємо як говіркове, так і художнє мовлення.

Як свідчить аналіз наукової літератури [9; 12], деякі дослідники виділяють емпіричні та культурологічні концепти, вважаючи їх корелятами. В. Іващенко з цього приводу зауважує, що описуючи той чи інший концепт лише як наївно-побутове осмислення, дослідник не бере до уваги власне художнє та наукове бачення такої одиниці у певному соціумі [12].

Тож, наївно-побутові (емпіричні, примітивні) концепти становлять собою структурні утворення, котрі виявляють себе здебільшого в повсякденних розмовних практиках, і в літературному, і в діалектному мовленні [9]. На наш погляд, будь-який номен з прямим з денотативним значенням до функціонування в контекстах культурної, релігійної, мистецької, історичної тематики вважається емпіричним. Саме тому під концептами етнокультури розуміють калейдоскопічні ментально-мовні утворення, які містять у собі різноманітні ментальні структури і пронизують усі сфери людської

діяльності, через це їх слід науково обґрунтувати як наївно-побутові і разом з тим релігійні, міфологічні одиниці [9]. Н. Руснак розуміє їх як «пояснення, що дають носії... говірок певним реаліям позамовного світу, це своєрідні дефініції понять, невідомі слухачеві. Мовця і слухача об'єднує лише часткова апперцепційна база. Завдяки примітивним визначенням можна усунути культурологічні лакуни, які існують у когнітивному тезаурусі слухача. Адже за допомогою дефініції відтворюється повсякденне знання мовця про певні явища. Це своєрідний прообраз наукового визначення у сенсі типологізації ознак певного явища» [9]. Емпіричне визначення є мовною інтерпретацією дійсності у вербальних формулах. Його можна розглядати як «двочленну схему, де перша частина становить названу реалію позамовного світу, а друга – ознаки цієї реалії» [9, с. 355].

Така схема примітивного визначення має різні форми вияву, адже в емпіричному контексті пояснюється спочатку наївно-побутовий концепт, який згодом за умови розширення функціональної сфери і відповідно наукового обґрунтування сприймається як концепт етнокультури.

Мета нашої розвідки з'ясувати особливості використання концептів у лінійних діалектних та художніх текстах.

Для підтвердження висловленої гіпотези використаємо емпіричні пояснення обрядових найменувань, зафіксовані нами в українській говірці с. Кислиці Ізмаїльського району Одеської області. Так, наприклад, у лінійних текстах діалектоносії дають визначення найменувань сімейних обрядів через широкий контекстуальний опис, що може становити як лівий, так і правий контексти відповідно: / \поки^е там хто попроща^уса/ то бе^нрут' \земл'у той/ хто \старше^н пе^нре^н\хрести^ц'а \три ра^зи та в мо^гил'у ки^а\да^йе' / о^це нази^а\вайе^н'ца зап'і\чатан':а // од\плакуван': а/ ну це^н в^ну\шен'і^е / бо \жалко/ та \нада \знати/ ду\ш'і не\ма^йе / а т'ело \зна^йе^н'м де захо\роне^н'но// (Кислиці).

А наприклад, лексико-семантичне поле *хліб* у мовленні діалектоносіїв репрезентовано номенами *калач, лежень, шишки, пампушки, стульник* / ну калач/ це \плет^н'ний та\кий \хл'іп/ йа уже гово\рила/ у нас \кажут' \леже^н'н' /шче^н пе^н\чут' ши^с\шки // ота\к'і \кругл'і //т'істо р'іжут' на ку\сочки^е і скла\да^йут' йак ту \розочку //йіх \робл'ат' с \хл'іба / йак ті пам\пушки^е// на \ст'іл обов'яз\ково ма^у пода\вати^с'а \стул'ник / в'ін ма^у та\к'у спе^н'ц'і\ал'ну \форму// (Кислиці).

Всі ці примітивні визначення свідчать, що мовці описують концепт (а для них це просто назва поняття) як наївно-побутовий, тобто без проєкції на релігійний, міфологічний чи культурологічний контекст. Однак деякі інформанти дають емпіричні визначення концептуальних понять, пояснюючи їх символічне значення, з'ясовуючи біблійні витоки, чим, можливо, підсвідомо завдяки апелюванню до інформації релігійно-культурологічного характеру підводять до думки, що конкретний концепт є або стане етнокультурним. Про це свідчать нижчеподані контексти, в яких інформант звертає увагу на весільну символіку шишок і хліба (це щастя і багатство); символічне значення номенів *копійка, дім, батьки* сприймається як батьківська допомога: ото коса / шише^н'ч' ку ро\били / і це позна\чало шчо^б во\ни бу\ли шчас\лив'і / цей \хл'іб при^а\краше^н'ний / от йак \хл'іб \вродит'/ шчо^б во\ни шчас\лив'і бу\ли і ба\гат'і // ото \парочку голу\б'ів / об'і\зат'ел'но шчо^б бу\ли // йогож бат'ки да\ру^йут' ко\п'ійку / дом і са\мих се^н\бе / шчо во\ни \будут' пома\гат' йім // жи^а\ли об'і\зат'ел'но у \н'ого // гла\ва / счи\талос' / му\жик і \ж'інка во\на по\вин:а в у\с'ому поко\р'ати^с' йо\м'у // ну так по \б'ібл'ійі на\писано // (Кислиці).

Розглядаючи концепт у художньому тексті, треба розуміти, що художньому мовленню притаманне перетворення слова в слово-образ завдяки контекстуальній можливості бути багатозначним. Наприклад, серед периферійних лейтмотивів у мовотворчості Г. Пагутяк зафіксовано концепт *вогонь*. Він вважається культурологічним. Загальновідомо, що до традиційних давніх слов'янських вірувань належать численні залишки загальновідомих культів. Серед них і культ вогню. Його сприймають як основу життя, захисту від злих духів, започаткування сім'ї. Всі народи вбачали у вогні

світлоносний, теплотвірний початок, що допомагав позбуватися хвороб і перемагати сили мороку. Мабуть, тому культ вогню посів центральне місце у релігійних поглядах. З ним пов'язані різноманітні обряди та магічно-ритуальні дії.

У словнику-довіднику В. Жайворонка «Знаки української етнокультури» подано таке визначення концепту: *«вогонь (зменшено-пестливі – вогник, вогничок, вогоник) = огонь – розжарені газы, що виділяються під час горіння й світяться сліпучим світлом; полум'я; дає світло й тепло, два головні джерела життя, тому здавна був об'єктом культу в усіх народів, символом Божої сили; наші давні предки вірили, що вогонь був виявом сонячного бога на землі, послон Неба на землю (другим сином бога Неба Сварога, тому його стародавні пам'ятки часом називають Сварожичем)»* [3, с. 104].

Порівняно з вищезазначеною словниковою статтею концепт *вогонь* визначається значно ширшою семантикою в художніх текстах Г. Пагутяк, як-от:

- вогнище: *«Раз ви грієтесь коло мого вогню, то і я міг би децю спитати»* [14, с. 328], *«На пустирі, неподалік від багаття, стояв невеликий автобус, а коло самого вогню сиділо двоє: молодий у чорній шкірянці і старий у капелюсі й плащі»* [14, с. 327], *«У гарячому повітрі над вогнищем тремтять обличчя людей, яких він бачив досі сидячими на ліжку, або згорнутих в позі ембріона із закутаною головою»* [13, с. 23];

- присуд смерті: *«Та милосердна стріла татарина, що стоїть на тому березі річки, не дає виконати присуду: спалення на повільному вогні»* [14, с. 356];

- смерть як звільнення з метою оновлення: *«Усе, що ти спалиш, ставши легким, безтілесним, однак буде свідчити за тебе чи проти тебе, бо вогонь звільнив його для нового життя»* [14, с. 334];

- напій: *«Я бачив, як ви щойно дивились на вогонь, ніби тримали в руках келих вина, а поруч лежав меч»* [13, с. 24];

- талан: *«Ви знаєте, Анна своєю долею нагадує галицьких письменників ХІХ ст., які писали з болю і підтримували в собі вогонь, доки він не спалював їх доценту»* [14, с. 324].

Письменниця розкриває емоційну сферу героїв, використовуючи лейтмотив вогню з метою позначення певних уподобань, наприклад: *«Люблю проводити ніч під зоряним небом, біля багаття»* [14, с. 329].

У художньому мовленні Г. Пагутяк асоціативне поле вогню втягує в себе лексеми 'вогнище', 'багаття'. Тож, у деяких контекстах авторка відображає такі фізичні властивості вогню, як тепло, що виділяється при горінні, наприклад: *«Я прибився до багаття, яке за всіма фізичними і метафізичними законами мало давно згаснути, але натомість розгоряється щораз дужче»* [14, с. 299].

Образні асоціації вогню із різними предметами реального й уявного світу сприяють актуалізації тих його якостей, що не передаються прямими номінаціями. Відтак Г. Пагутяк віддає перевагу контекстемі з семантикою зорового сприйняття, наприклад: *«Відкрий очі й побачиш, що все довкола горить. Крізь полум'я просвічуються стовбури дерев»* [14, с. 356].

Для показу концепту письменниця обирає типові для своєї мовотворчості образні засоби, а саме:

- метафори: *«Полум'я наближається, облизуючись у передчутті смачного поживку, бо твоя одежа просякла живицею»* [14, с. 356];

- порівняльна підрядність: *«Листки сірого паперу з конторської книги, що вже почали жовтіти по краях, наче їх торкнулося полум'я, мали пояснити мені все: реальне і нереальне»* [14, с. 311].

Для вербалізації досліджуваного концепту Г. Пагутяк використовує іменники асоціативного ряду *вогонь-полум'я-багаття*: *«Він має на увазі вогонь, що стає щораз яскравішим у сутінках, які наближають неминучу темряву ночі»* [13, с. 23]; *«Вогонь залежить від поживи, яку мусить отримувати постійно, а віри досить крихти: тоді вона живе вічно»* [15, с. 23]; *«Від коливання полум'я тіні ожили»* [15, с. 23], *«Неподалік двоє слуг розклали багаття»* [13, с. 70]; рідше дієслова *спалити-горіти*: *«Його одежа*

годиться хіба на ганчір'я, а ще ліпше її спалити» [15, с. 76], «Одна лиш скіпочка горить...» [15, с. 17].

Магічності вогню присвячено чимало міфів і легенд, пов'язаних з походженням цієї стихії. Авторка використовує номен не тільки в прямому значенні, але й у переносному, наголошуючи на тому, що це та темна сила, котра поглинає людину заживо і водночас є засобом звільнення для нового життя в іншому світі: «...вогонь звільнив його для нового життя» [14, с. 334]. Метафоризуючи концепт, Г. Пагутяк репрезентує його як живу істоту, здатну захищати, гніватися, карати.

Як свідчить вищевикладене, значну частину слів на позначення тих чи інших понять навколишнього середовища первинно можна сприймати як емпіричні концепти з урахуванням їх наївно-побутових пояснень в діалектному, розмовному мовленні. Активно функціонуючи в мовотворчості, зокрема і художній, вони набувають переносних значень, символізуються в релігійній, магічно-ритуальній, культурологічній сферах використання. Таким чином емпіричний концепт набуває статусу культурологічного. Цьому сприяють мовні можливості. Наприклад, яскрава контекстуальна багатозначність, метафоризація, вербальне розмаїття тощо.

Подальші наукові розвідки будуть присвячені вивченню структури концептосфери ідіолекту Івана Багряного на стику когнітивної лінгвістики та лінгвостилістики.

1. Степанов Ю. С. «Понятие», «Концепт», «Антиконцепт». Векторные явления в семантике / Ю. С. Степанов // Концептуальный анализ языка: современные направления исследования: [сб. науч. труд]. – Калуга: Эйдос, 2007. – 24 с.

2. Карасик В. И. Лингвокультурный концепт как единица исследования / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Методические проблемы когнитивной лингвистики / Под ред. И.А.Стернина. – Воронеж: ВГУ, 2001. – С. 75-80.

3. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.

4. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. О. Селіванова. – К.: Наукова думка, 1999. – 892 с.

5. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежбицкая. – М.: Гнозис, 2001. – 156 с.

6. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури: [монографія] / С. Я. Єрмоленко. – К.: Інститут української мови НАН України, 2009. – 352 с.

7. Сологуб Н. М. Концептуальність біблійних образів та їх мовне вираження в романі Івана Багряного «Сад Гетсиманський» / Н. М. Сологуб // Мовний світ Івана Багряного. – К.: Українська видавнича спілка ім. Івана Багряного, 2016. – С. 189-195.

8. Кравець Л. Метафорична репрезентація концепту «час» в українській поезії ХХ ст. / Л. Кравець // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка: збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко. – К., 2007. – С. 192-198.

9. Руснак Н. Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок. Монографія / Н. Руснак. – Чернівці: Чернівецький національний ун-т, 2009. – 447 с.

10. Манакин В. М. Сопоставительная лексикология / В. М. Манакин. – К.: Знання, 2004. – 327 с.

11. Лихачев Д. С. Логический анализ языка. Культурные концепты / Д. С. Лихачев. – М.: ИНИОН, 1991. – 450 с.

12. Іващенко В. Концептуальна репрезентація фрагментів знання у науково-мистецькій картині світу: монографія / В. Іващенко; [відпов. ред. О. О. Тараненко] – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – 326 с.

13. Пагутяк Г. В. Слуга з Добромиля / Г. В. Пагутяк. – К.: Дуліби, 2006. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Pahutiak/Sluha_z_Dobromylya.doc

14. Пагутяк Г. В. Захід сонця в Урожі: романи, повісті, оповідання та новели / Г. В. Пагутяк. – Львів: ЛА «Піраміда», 2007. – 368 с.

15. Пагутяк Г. В. Писар Східних Воріт Притулку / Г. В. Пагутяк. – Львів: ЛА «Піраміда», 2003. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://javalibre.com.ua/java-book/book/2923593>

Tsyganok I. Cultural Concepts in Dialect and Artistic Texts

In this article presents an attempt to argue the differentiation of empirical and culturological concepts. For this purpose, are used both linear dialect texts and artistic verbal structures.

We believe that any nomen of direct nominative meaning from the very beginning of its functioning in a language beyond the limits of cultural, historical, and religious contexts is a primitive concept. He appears in an empirical definition, because of which the speakers eliminate culturological gaps in a cognitive thesaurus. The everyday knowledge of people about all the phenomena of the environment is represented with the help of the definition. The content of this definition is influenced by various factors: spontaneous or prepared speech, speaker's philological knowledge or its absence, ability to give an exact answer to the question. It's like a kind of primitive scientific definition based on the typological features of a particular phenomenon. An empirical definition is a linguistic interpretation of reality in verbal formulas such as a broad contextual description, which can comprise both left and right contexts.

Performing a symbolic function in traditional rites, culture, religion this primitive concept acquires cultural significance and becomes culturological.

In this connection, we understand that the transformation of word into a word-image due to the contextual ability to be multi-valued and have connotations is typical for artistic speech. Figurative associations of objects with other objects of the real and imagined world contribute to the actualization of those qualities, which aren't transferred by direct nominations.

In artistic text, this concept acquires an exceptional imagery because of polysemy, stylistic figures, metaphors, and other tropes, comparative subordination, and verbal diversity. All this gives a simple explanation for quite fast formation of the latest paradigm of contemporary philological knowledge.

Key words: *empirical and culturological concepts, linguistic conjunction, linear dialect text, context context, leitmotif.*